

Сярэдняя працягласць галосных гукаў, мс

Камунікатыўны тып сказа	I пазіцыя	II пазіцыя	III пазіцыя
Апавяданне	112,97	164,84	89,13
Пытанне	110,86	153,88	79,22

Суадносіны паміж працягласцю гучання галосных у I і III пазіцыях сведчаць, што ненаціскныя галосныя прыкладна ў 1,25 раза карацейшыя за націскныя. Сярэдні час гучання галоснага ў пераднаціскным складзе (II пазіцыя) павялічаны ў параўнанні з працягласцю галоснага ў III пазіцыі, што адбіваецца таксама на меншай ступені яго колькаснай рэдукаванасці. Такія суадносіны працягласці гучання галосных у трох пазіцыях адпавядаюць вымаўленчай норме беларускай мовы.

Суадносіны працягласці гучання ў I, II і III пазіцыях складаюць адпаведна 1,267 : 1,849 : 1 і 1,399 : 1,942 : 1 (табліца 6)

Табліца 6

Суадносіны працягласці галосных гукаў у трох пазіцыях, мс

Камунікатыўны тып сказа	I пазіцыя	II пазіцыя	III пазіцыя
Апавяданне	1,267	1,849	1
Пытанне	1,399	1,942	1

Заўвага. За 1 прыняты сярэдні час гучання галоснага ў III пазіцыі.

У пытальнай фразе ў вымаўленні Якуба Коласа не назіраецца выразнай рэдукцыі галосных гукаў: адзначаецца толькі супрацьпастаўленне ненаціскных галосных. Аднак у пытальнай фразе адбываецца некаторая рытміка-інтанацыйная трансфармацыя, якая знаходзіць выражэнне ў нязначным скарачэнні галоснага ў III пазіцыі.

Вынікі праведзенага даследавання засведчылі, што ўспрыманне некаторых адхіленняў ад беларускіх арфаэпічных норм звязана, найперш, з менш рэзкім вылучэннем лагічна акцэнтаванага склада, больш плаўным інтанацыйным завяршэннем фразы і некаторым змяненнем яе рытмічнай структуры. Гэтыя адрозненні не закранаюць асноўны інтанацыйны контур беларускай фразы, характэрнай для ўрачыстага маўлення, і не парушаюць, такім чынам, камунікатыўную функцыю выказвання.

УДК 81'06-26

ТВОРЧАСЦЬ ЯКУБА КОЛАСА І ДЫНАМІКА ЛІТАРАТУРНАЙ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Г. К. Чахоўскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь
ChekhovskyGK@bsu.by*

У артыкуле разглядаецца паняцце літаратурнай нормы. Адзначаецца роля і значэнне Якуба Коласа ў асэнсаванні нарматыўнай базы сучаснай беларускай мовы.

Ключавыя словы: Якуб Колас; літаратурная норма; дынаміка; адхіленне ад нормы; пурызм.

THE CREATIVITY OF YAKUB KOLAS AND THE DYNAMICS OF THE LITERARY NORM OF THE MODERN BELARUSIAN LANGUAGE

G. K. Chakhouski

*Belarusian State University
Minsk, Republic of Belarus
ChekhovskyGK@bsu.by*

The article deals with the concept of literary norm. The role and importance of Yakub Kolas in understanding the normative base of the modern Belarusian language is noted.

Keywords: Yakub Kolas; literary norm; dynamics; deviation from the norm; purism.

З паняццем нормы звычайна звязана ўяўленне аб правільным, літаратурна пісьменным маўленні, а само літаратурнае маўленне з'яўляецца адным з бакоў агульнай культуры чалавека.

Норма як з'ява сацыяльна-гістарычная і глыбока нацыянальная характарызуе перш за ўсё літаратурную мову – прызнаную ў якасці ўзорнай форму нацыянальнай мовы. Таму тэрміны «моўная норма» і «літаратурная норма» часта сумяшчаюцца, асабліва ў дачыненні да сучаснай беларускай мовы, хоць гістарычна гэта не адно і тое ж.

Моўная норма складаецца ў рэальнай практыцы маўленчых зносін, адпрацоўваецца і замацоўваецца ў грамадскім ужыванні як узус; літаратурная норма грунтуецца на узусе, але яна яшчэ і спецыфічным чынам кадыфікуецца, г. зн. узаконьваецца спецыяльнымі дакументамі (слоўнікамі, зборамі правіл, падручнікамі і г. д.).

Норма гістарычна рухомая, але разам з тым устойлівая і традыцыйная, яна валодае такімі якасцямі, як традыцыйнасць (звыкласць) і агульная абавязковасць. Стабільнасць і традыцыйнасць нормы тлумачаць некаторую ступень яе рэтраспектыўнасці. Нягледзячы на сваю прынцыповую рухомасць і зменлівасць, норма асцярожна адкрывае свае межы для інавацый, пакідаючы іх да часу на перыферыі мовы.

Першага кастрычніка 1951 г. ЦК ВКП(б) прыняў рашэнне пра стварэнне ў сістэме Акадэміі навук БССР Інстытута мовазнаўства. Гэта пастанова – вялікая падзея ў навуковым і культурным жыцці беларускага народа. Яна стварыла ўмовы для паспяховага разгортвання навукова-даследчай дзейнасці ў вывучэнні граматычнага ладу і асноўнага слоўнікавага фонду беларускай мовы, у распрацоўцы пытанняў гісторыі і дыялекталогіі, лексікалогіі і лексікаграфіі.

Адной з найбольш важных задач беларускага мовазнаўства Якуб Колас лічыў удакладненне і нармалізацыю беларускай арфаграфіі, наданне ёй устойлівасці і аднастайнасці.

Пісьменнік неаднаразова звяртаў увагу на тое, што беларуская арфаграфія не цалкам адпавядае гэтым патрабаванням. Сведчаннем гэтага з'яўляецца разнабой у напісанні адных і тых жа слоў у розных газетах, часопісах і нават падручніках. Якуб Колас падкрэсліваў, што ацэнка арфаграфіі павінна рабіцца з пункту гледжання таго, наколькі яна спрыяе нармалізацыі пісьмовага маўлення, у якой ступені грунтуецца на законах агульнанароднай мовы. Таму абмеркаванне і вырашэнне пытанняў арфаграфіі з'яўляецца адказнай задачай. Пісьменнік таксама адзначаў, што любая змена арфаграфіі мае свае адмоўныя бакі: яна выклікае дэстабілізацыю арфаграфічных норм і звязана са значнымі выдаткамі дзяржаўных сродкаў. Аднак змены ў беларускай арфаграфіі неабходныя, бо пры наяўных правілах арфаграфіі непазбежны разнабой у друку, які вельмі ўскладняе навучанне.

Асноўны фактар недахопаў беларускай арфаграфіі заключаўся ў яе ўнутранай супярэчлівасці. Правілы беларускага правапісу, пабудаванага ў значнай ступені па фанетычным прынцыпе, выконваюцца непаслядоўна: у адных выпадках гэтыя правілы распаўсюджваюцца на ўсю лексіку, і ўласную, і запазычаную, у іншых – з вядомымі выключэннямі, у шэрагу выпадкаў яны ахопліваюць усю ўсходнеславянскую лексіку, у некаторых – толькі лексіку беларускую. Часам практычна немагчыма размежаваць гэтыя лексічныя пласты, таму нават абсалютна пісьменныя людзі пішуць па-рознаму.

Якуб Колас не быў прыхільнікам карэнных рэформ у беларускім правапісе: паслядоўна праведзены марфалагічны (этымалагічны) прыныцы парушыў бы натуральную перадачу спецыфічных гукавых асаблівасцей беларускай мовы. Пісьменнік лічыў мэтазгодным не парушаць арфаграфічныя традыцыі беларускай мовы, якія існуюць ужо дзясяткі гадоў.

Якуб Колас усведамляў двухбаковасць прыроды моўнай нормы: з аднаго боку, у ёй закладзены аб'ектыўныя ўласцівасці эвалюцыі мовы (норма – гэта рэалізаваныя магчымасці мовы), а з другога – прыметы грамадскага густу (норма – замацаваны ў лепшых узорах літаратуры ўстойлівы спосаб выражэння думкі, які падабаецца большасці носьбітаў мовы). Менавіта гэта спалучэнне ў норме аб'ектыўнага і суб'ектыўнага пачаткаў стварае ў некаторай ступені супярэчлівы характар нормы: напрыклад, відавочная распаўсюджанасць і агульнаўжывальнасць моўнага знака зусім не заўсёды (ці, ва ўсякім разе, не адразу) прымаецца кадыфікатарамі нормы. Аб'ектыўная норма ствараецца на базе канкурэнцыі варыянтаў моўных знакаў. Для нядаўняга мінулага найбольш аўтарытэтнай крыніцай літаратурнай нормы лічылася класічная мастацкая літаратура. У наш час цэнтр нормаўтварэння перамясціўся ў сродкі масавай інфармацыі (тэлебачанне, радыё, перыядычны друк). У адпаведнасці з гэтым змяняецца і моўны густ эпохі, дзякуючы чаму змяняецца і сам статус літаратурнай мовы, норма дэмакратызуецца, становіцца больш пранікальнай для былых нелітаратурных моўных сродкаў.

Галоўны фактар змены нормаў – гэта эвалюцыя самой мовы, наяўнасць варыянтнасці, што забяспечвае выбар найбольш мэтазгодных варыянтаў моўнага выражэння. У паняцце ўзорнасці, эталоннасці нарматыўнага моўнага сродку ўсё часцей уключаецца значэнне мэтазгоднасці, прыдатнасці.

Норма валодае некаторым наборам прымет, якія павінны прысутнічаць у ёй у сваёй сукупнасці. Можна вылучыць тры асноўныя прыметы: 1) устойлівасць нормы, кансерватызм; 2) распаўсюджанасць моўнай з'явы; 3) аўтарытэт крыніцы. Кожная з прымет паасобку можа прысутнічаць у той ці іншай моўнай з'яве, але гэтага недастаткова. Каб моўны сродак быў прызнаны нарматыўным, неабходна спалучэнне розных прымет. Так, напрыклад, маўленчыя памылкі могуць захоўваць сваю ўстойлівасць на працягу доўгага перыяду. Што ж да аўтарытэтнасці мастакоў слова, то тут узнікаюць цяжкасці ў ацэнках, бо мова мастацкай літаратуры – адмысловая з'ява і высокамастацкасць тэксту часта дасягаецца менавіта ў выніку вольнага, не па строгіх правілах, карыстання мовай.

Якасць (прымета) устойлівасці нормы па-рознаму выяўляецца на розных моўных узроўнях. Гэта прымета нормы непасрэдна звязана з сістэмным характарам мовы ў цэлым, таму на кожным моўным узроўні суадносіны «норма і сістэма» выяўляюцца ў рознай ступені. Напрыклад, у арфаэпічнай сферы норма цалкам залежыць ад сістэмы (ёсць аб'ектыўныя законы чаргавання гукаў, асіміляцыя, вымаўленне груп зычных і інш.); у граматычнай сферы сістэма выдае схемы, мадэлі, узоры, а норма – маўленчыя рэалізацыі гэтых схем, мадэляў; у лексіцы норма ў меншай ступені залежыць ад сістэмы – план зместу пануе над планам выражэння, больш за тое, сістэмныя ўзаемаадносіны лексем могуць карэктавацца пад уплывам новага зместавага плана. У любым выпадку прымета ўстойлівасці нормы праецыруецца на моўную сістэмнасць (пазасістэмны моўны сродак не можа быць стабільным, устойлівым).

Такім чынам, норма, валодаючы пералічанымі прыметамі, рэалізуе наступныя крытэрыі яе ацэнкі: сістэмны (устойлівасць), функцыянальны (распаўсюджанасць), эстэтычны (аўтарытэт крыніцы).

У практычнай маўленчай дзейнасці часта назіраюцца адхіленні ад нормы – у вымаўленні, у размяшчэнні націскаў у слове, ва ўжыванні граматычных формаў, у словаўжыванні. Адхіленні могуць мець розную прыроду: яны могуць сведчыць пра элементарную непісьменнасць, недастатковасць маўленчай культуры, але могуць быць усвядомленымі, загадзя запланаванымі, мець вызначаны сэнс. Такія адхіленні маюць другасны характар, разлічаны на разуменне іх сэнсу і з'яўляюцца спецыфічным літаратурным прыёмам. Усвядомленае ўжыванне маўленчых «памылак», якія характарызуюць тую ці іншую маўленчую сітуацыю, можа дапускацца ва ўтвораным асяроддзі прафесійна злучаных людзей, калі памылковасць выразаў уносіць элемент натуральнасці, звычайна іранічнасці, у зносіны паміж суразмоўцамі, якія добра разумеюць адзін аднаго.

Гэта своеасаблівая «гульня ў памылкі», гульня з лёгка ўспрынятым падтэкстам. Толькі бездакорнае веданне мовы, граматыкі дае магчымасць адчуць усё хараство адхілення ад правіл.

Гэтыя адхіленні становяцца сродкам тонкіх і трапных характарыстык.

У іншым выпадку – у публіцыстыцы, у мастацкай літаратуры – парушэнне моўнай нормы робіцца мастацка значным. Гэтыя адхіленні ад нормы з’яўляюцца сродкам перадачы спецыфічнага, характаралагічнага сэнсу.

Разглядаючы ўзаемаадносіны нормы і антынормы, можна сфармуляваць крытэрыі іх размежавання: статыстычны (чым часцей з’ява фіксуецца, тым больш яна нарматыўная); дэрывацыйны (усе вытворныя формы імкнуча да ненарматыўнасці, усе невытворныя – да нарматыўнасці); лагічны (нарматыўныя тыя формы, якім адпавядаюць лагічныя структуры – так, прамы парадак слоў больш нарматыўны, чым інверсійны); псіхалагічны (чым больш нейтральная моўная форма, тым яна больш звыклая і нарматыўная).

У фарміраванні і эвалюцыі сучаснай моўнай нормы ўдзельнічаюць як стыхійныя, так і свядомыя працэсы. Для прызнання нарматыўнасці моўнай з’явы ці факта неабходна засноўвацца на спалучэнні фактаў пра адпаведнасць з’явы сістэме мовы, пра факт масавай і рэгулярнай узнаўляльнасці з’явы і пра яго грамадскае ўхваленне. Формай такога ўхвалення з’яўляецца кадыфікацыя, якая фіксуе ў слоўніках, граматыках і даведніках сфарміраваныя ў маўленчай практыцы з’явы.

У сучаснай беларускай мове працэс нармалізацыі адбываецца нераўнамерна ў розных баках моўнай сістэмы і ў розных формах рэалізацыі мовы. У першым выпадку назіраюцца адрозненні ў тэмпах змены нормы, напрыклад, у арфаэпіі і на лексічным узроўні. І справа не толькі ў тым, што лексічныя нормы значна больш рухомыя, чым арфаэпічныя, але і ў тым, што нармалізацыя лексікі адбываецца на больш шырокай сацыяльнай і тэрытарыяльнай базе. Акрамя таго, суадносіны стыхійнага і свядомага ў нармалізацыі таксама неадназначна выяўляюцца ў розных баках моўнай сістэмы. Напрыклад, перавага свядомай фіксацыі нормы мае большае значэнне для арфаграфіі, чым для лексікі ці, тым больш, сінтаксісу, дзе стыхійнае станаўленне нормы з’яўляецца больш актыўным.

У другім выпадку – у вусным і пісьмовым маўленні – нармалізацыя таксама ідзе нераўнамерна. Гэта звязана храналагічна з рознымі этапамі ў жыцці мовы. У той перыяд, калі формы пісьмовага маўлення і вуснага рэзка размежаваныя з прычыны гістарычных фактараў, нормы пісьмовага маўлення змяняюцца значна павольней і аказваюцца больш кансерватыўнымі, чым нормы вуснага маўлення, тым больш што фактар свядомасці ў нармаванні пісьмовага маўлення значна больш высокі, чым у вусным маўленні, нормы якога фарміруюцца пераважна стыхійна.

У сучаснай беларускай мове нормы пісьмовага і вуснага маўлення збліжаюцца, назіраецца іх актыўнае ўзаемадзеянне. Можна сказаць нават, што вуснае маўленне ў яго агульнаразмоўным стылістычным варыянце ў літаральным сэнсе ўрываецца ў пісьмовую форму маўлення. Асабліва наглядна гэты працэс ідзе ў мове сродкаў масавай інфармацыі і інтэрнэце. Напрыклад, гутарковы сінтаксіс, народжаны на базе вуснага маўлення, значна звужае граматычна «правільныя», класічныя сінтаксічныя канструкцыі, якія як нарматыўныя прадстаўлены ў падручніках, дапаможніках, даведніках.

Для цяперашняга часу характэрна ўніфікацыя маўленчай практыкі, для чаго ёсць сур’ёзныя сацыяльныя фактары – даступнасць і пашырэнне адукацыі і ўзрастанне ролі сродкаў масавай інфармацыі, асабліва электронных.

На гэтым агульным фоне і адбываецца працэс нармалізацыі.

Асабліва прыметнымі з’яўляюцца наступныя тэндэнцыі: збліжэнне нормаў пісьмовага і вуснага маўлення, а таксама кніжных і гутарковых стыляў пры захаванні іх прынцыповай адметнасці; з’ява варыянтнасці моўных сродкаў у межах нормы; дыферэнцыраванасць нормы ў дачыненні да розных маўленчых сітуацый; паслабленне нормы ў бок яе дэмакратызацыі.

Аб’ектыўная моўная норма складваецца стыхійна шляхам выбару найбольш зручнага, мэтазгоднага варыянта моўнага сродку, які і становіцца распаўсюджаным, шырокаўжывальным. Аднак такая стыхійная складзеная норма яшчэ не абавязкова будзе афіцыйна прызнанай. Патрэбна кадыфікацыя нормы, яе ўзаконьванне шляхам афіцыйных дакументаў (фіксацыя

ў нарматыўных актах). Вось тут і ўзнікаюць некаторыя цяжкасці ў выглядзе супрацьстаяння новым нормам з боку каліфікатараў ці грамадскасці, нарэшце, нейкай групы прафесіяналаў ці «аматараў славеснасці». Як правіла, гэта выглядае як забарона на ўсё новае. Пурызм – гэта імкненне з кансерватыўных інтарэсаў захаваць штосьці (напрыклад, у мове) у нязменным выглядзе, абараніць ад інавацый.

У наш час можна сутыкнуцца з пурызмам «густу», калі моўныя факты ацэньваюцца з побытавых пазіцый «рэжа ці не рэжа вуха» (зразумела, «вуха» можа мець розную адчувальнасць), а таксама з пурызмам «навуковым», які заслугоўвае большай увагі, паколькі здольны аказаць уплыў пры выпрацоўцы рэкамендацыйных правіл. Часцей за ўсё гэта эмоцыі бібліяфіла, які знаходзіцца ў палоне традыцыі. Выяўляецца гэта ў забаронных рэкамендацыях, змешчаных у слоўніках, у дапаможніках і інш. Збольшага такі пурызм можа быць і карысным, паколькі ён валодае якасцю стрымвальнага пачатку.

Норма грунтуецца на узусе, звычаях ужывання, каліфікаваная норма афіцыйна ўзаконьвае узус (ці ў нейкіх прыватных выпадках адпрэчвае яго), у любым выпадку каліфікацыя – гэта ўсвядомленая дзейнасць. Паколькі каліфікатары, як асобныя навуковыя, так і творчыя калектывы, могуць мець розныя погляды і ўстаноўкі, розную ступень праявы забаронных намераў, часта рэкамендацыі ў афіцыйна выдадзеных дакументах не супадаюць, асабліва гэта мае дачыненне да стылістычных памет у слоўніках, фіксацыі шэрагу граматычных формаў і г. д. Такія рознагалосці сведчаць не столькі пра тое, што пры асвятленні моўных фактаў, пры ўсталяванні нормы могуць выкарыстоўвацца розныя крытэрыі, колькі пра супярэчлівасць самога моўнага матэрыялу: мова багатая на варыянтныя формы і структуры, і праблема выбару часам робіцца цяжкай. Акрамя таго, прымаецца да ўвагі і «моўная палітыка» моманту. На розных этапах жыцця грамадства яна заяўляе пра сябе па-рознаму. Тэрмін гэты паўстаў у 20–30-я гг. XX ст. і азначае свядомае ўмяшанне ў маўленчую практыку, прыняцце ў дачыненні да яе ахоўных захадаў. У пачатку XXI ст. стан нашай дзяржаўнасці патрабуе ахоўных захадаў у адносінах да грамадскай маўленчай практыкі.

Такім чынам, каліфікацыя нормы – вынік нармалізатарскай дзейнасці, а каліфікатары, назіраючы за маўленчай практыкай, фіксуюць норму, якая склалася ў самой мове, аддаючы перавагу таму з варыянтаў, які з’яўляецца найбольш актуальным у пэўны час.

Нарматыўнасць трымаецца на моўнай сістэмнасці і аб’ектыўных працэсах моўнага развіцця. Паралельна, зразумела, у іншых маштабах, адбываецца працэс індывідуальнай моватворчасці. У пісьменніках, журналістаў узнікае патрэба ў стварэнні новых слоў і формаў слоў.

Сучасны стан беларускай мовы, шырокая прадстаўленасць у ёй варыянтных формаў, іх стылявая і стылістычная дыферэнцыраванасць дазволілі сфарміраваць новы погляд на характар нормы: характарыстыкі нарматыўнае / ненарматыўнае былі недастаткова дакладнымі і неадэкватнымі ў адносінах да многіх моўных з’яў. Норма зрабілася досыць эластычнай, максімальна набліжанай да сітуацыі, тэмы, асяроддзя зносін. І гэты працэс быў заўважаны Якубам Коласам больш за сем дзесяцігоддзяў таму назад.